

Inetta Nowosad, Katarzyna Tomasik-Abdelsamie *Przedszkola w Niemczech. Między siłą tradycji a wyzwaniem przyszłości*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2020, ss. 432

Książka Inetty Nowosad i Katarzyny Tomasik-Abdelsamie, zatytułowana *Przedszkola w Niemczech. Między siłą tradycji a wyzwaniem przyszłości*, wpisuje się w ważny nurt współczesnych badań pedagogiki porównawczej – rozwoju

i przemian wychowania przedszkolnego. Ten wczesny etap dziecięcej egzystencji stał się nośnym tematem dyskusji oświatowych na całym świecie, w których podkreśla się korzyści płynące z wysokiej jakości instytucjonalnej opieki przedszkolnej. Prowadzone międzynarodowe badania dowodzą, że programy uczenia się i wsparcia mają istotny wpływ na „rozwój kognitywno-językowy, społeczny i osobowościowy, a swoim oddziaływaniem sięgają wieku dorosłego człowieka” (s. 264). Autorki prezentowanej rozprawy, odwołując się do adekwatnie dobranych i prawidłowo przeanalizowanych, różnorodnych materiałów źródłowych (statystycznych, legislacyjnych, ustaw itp.), a także do najnowszej niemieckiej i angielskiej literatury przedmiotu, dokonały wieloaspektowej analizy systemów i problemów edukacji przedszkolnej w Niemczech w kontekście ich uwarunkowań historycznych, zmian społeczno-politycznych, kulturowych oraz przemian zachodzących we współczesnej polityce oświatowej. Monografia jest więc ważnym głosem nie tylko w dyskusji historyczno-pedagogicznej, ale także w komparatyście pedagogicznej.

Autorki posiadają metodologiczne i merytoryczne kompetencje do holistycznego przedstawienia problematyki edukacji przedszkolnej w Niemczech. Prof. UZ dr hab. Inetta Nowosad jest kierowniczką Zakładu Pedagogiki Szkolnej w Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Zielonogórskiego. Jej zainteresowania badawcze dotyczą tematyki funkcjonowania szkoły – a szczególnie analizy procesów ukierunkowanych na optymalizację oświaty i wychowania w szkole i całym systemie edukacji. W bogatym dorobku naukowym tejsze Autorki ważne miejsce zajmują pozycje z dziedziny pedagogiki porównawczej – również odnoszące się do niemieckiego systemu oświaty¹. Dr Katarzyna Tomasiak-Abdelsamie napisała dysertację doktorską pod kierunkiem prof. UZ dr hab. Inetty Nowosad na temat: „Wczesna opieka i edukacja dzieci w Niemczech. Stan aktualny i kierunki roz-

¹ Spośród bogatego dorobku naukowego z zakresu pedagogiki porównawczej Autorki należy wymienić m.in.: *Autonomia szkoły publicznej w Niemczech: poszukiwania-konteksty-uwarunkowania*, Zielona Góra 2008; I. Nowosad, M. Błaszczuk, *Kształtowanie tajwańskiej tożsamości narodowej w polityce edukacyjnej Tajwanu*, „Edukacja Międzykulturowa” 2020, nr 1; *Przedszkola w debacie polityczno-oświatowej Niemiec. W stronę edukacji, opieki i wychowania*, „Problemy Wczesnej Edukacji” 2020, nr 48; *ErzieherIn. Preschool teaching Staff in German gender equality policy*, „Journal of Gender and Power” 2019, nr 12; I. Nowosad, H. Malik, *Organizacja nauki języka polskiego w szkolnictwie publicznym Niemiec. Stan aktualny, problemy i perspektywy*, „Studia z Teorii Wychowania” 2018, nr 3; *Społeczno-kulturowe uwarunkowania demokratyzacji na Tajwanie*, „Kultura-Społeczeństwo-Edukacja” 2018, nr 14; I. Nowosad, H. Malik, R. Socha, *Język polski w systemie szkolnictwa Niemiec. Wyzwania i problemy nauczycieli*, w: *Nauczyciel-przestrzeń-czas-szkola (zadania, funkcje, role dawniej i dziś)*, red. M. Kabat, E. Pasteniak-Kobylecka, Zielona Góra-Poznań, 2018; *Polityka edukacyjna Singapuru. Orientacja na jakość i efektywność*, w: *Polityka oświatowa w perspektywie porównawczej*, red. R. Nowakowska-Siuta, K. Dmítruk-Sierocińska, Kraków 2018; *Polityka autonomizacji szkół w Niemczech. Między siłą tradycji a potrzebą zmiany*, w: *Samorząd terytorialny w Polsce i w Niemczech. Struktury, aktorzy, działanie*, red. A. Jarosz, O. Kiec, Zielona Góra 2015; *System Edukacji w Niemczech*, w: *Systemy edukacji w krajach europejskich*, red. E. Potulicka, D. Hildebrandt-Wypych, C. Cech-Włodarczyk, Zielona Góra 2012; *Przemiany autonomii szkół publicznych w Europie*, w: *Edukacja alternatywna w XXI wieku*, red. Z. Melosik, B. Śliwerski, Poznań-Kraków 2010; I. Nowosad, A. Sander, *Tendencje w powojennej polityce oświatowej Niemiec*, w: *Szkola w Niemczech: rozwój, autonomia, środowisko*, red. I. Nowosad, A. Sander, Toruń 2009.

woju". Jest Ona pracowniczką pedagogiczną placówek Kuratorium ds. Edukacji i Sportu Miasta Monachium i Heidelbergu, specjalistką do spraw rozwoju i zapewniania jakości w placówkach przedszkolnych, zawodowo związana z obszarem wychowania przedszkolnego w Polsce i w Niemczech. Jej zainteresowania badawcze dotyczą także polityki oświatowej Niemiec².

Analiza roli i znaczenia edukacji przedszkolnej została wpisana w debatę polityczno-oświatową oraz konteksty społecznych i kulturowych zmian zachodzących w Niemczech, szczególnie w ostatnich dwudziestu latach. Pomimo bogatych historycznych tradycji edukacji przedszkolnej (pierwsze przedszkole zostało założone przez F.W. Fröbela w Bad Blankenburgu w 1840 r.), w Niemczech stosunkowo niedawno powróciła kwestia istotnego wpływu instytucjonalnego wychowania przedszkolnego nie tylko na jakość wyników edukacyjnych, ale także na całokształt życia dziecka.

Celem książki *Przedszkola w Niemczech. Między siłą tradycji a wyzwaniem przyszłości* jest – jak zauważają Autorki – „analiza znaczenia instytucji przedszkolnych we współczesnej debacie oświatowej Niemiec, a także poznanie ich organizacji i funkcjonowania, które podlegają intensywnym zmianom w odpowiedzi na nowe zapotrzebowanie” (s. 16). Do badań nad tak szerokim obszarem problemowym zostały zastosowane różne perspektywy metodologiczne: wertrykalna, diachroniczna, chronologiczna oraz horyzontalna – synchroniczna i symultaniczna. Co istotne, szczególnie z punktu widzenia historyka wychowania, Autorki udowodniły, jak ważne są historyczne uwarunkowania rozwoju instytucji przedszkolnych, będące jednocześnie zasadniczym elementem w badaniach komparatystycznych.

Inetta Nowosad i Katarzyna Tomasik-Abdelsamie podkreślają, „historyczne aspekty rozwoju instytucji przedszkolnych stanowią podstawowy element w badaniach komparatystycznych – są punktem wyjścia do dalszych analiz” (s. 17). Pozwalają one bowiem ukazać rolę tradycji kulturowej (której siła podkreślona została już w tytule omawianej pracy) i dotychczasowe dokonania na gruncie analizowanego zagadnienia, a także są swoistym pomostem między przeszłością a teraźniejszością. Poznanie i rozumienie przeszłości stanowi bowiem istotny czynnik rozumienia i wnioskowania o teraźniejszości. Zgodnie zatem z tym założeniem, omawianą pracę otwiera rozdział: *Uwarunkowania społeczno-historyczne rozwoju przedszkoli*. Autorki podjęły się w nim charakterystyki historycznego konstituowania się instytucji przedszkolnych w Niemczech i towarzyszącego im dyskursu społeczno-politycznego, konsekwentnie ukazując dynamikę opisywanych zjawisk: ich genezę, czynniki i uwarunkowania powstania, rozwój i przeobrażenia dokonujące się w różnych okresach funkcjonowania. Dokonane ustalenia usytuowane są w szerokim kontekście wydarzeń politycznych, społecznych i oświatowych danego okresu.

² Por. m.in.: K. Tomasik-Abdelsamie, *Współpraca nauczycieli szkoły z rodzicami w Niemczech*, „Edukacja i Dialog” 2016, nr 11/12; też, *Rozwój kompetencji społecznych u dzieci w wieku przedszkolnym w obliczu kryzysu imigracyjnego w Niemczech*, „Edukacja i Dialog” 2016, nr 3/4; K. Tomasik, *Zapotrzebowanie społeczne na wczesne wsparcie edukacyjne dzieci w perspektywie europejskiej*, w: *Potencjał szkoły w tworzeniu więzi ze środowiskiem*, red. I. Nowosad, E. Karmolińska-Jagodzik, Leszno 2013.

Na uwagę i podkreślenie zasługują historycznie uwarunkowane poszukiwania Auterek w temacie tworzenia fundamentów pod rozwój koncepcji instytucji opieki nad małym dzieckiem poza rodziną oraz zainteresowania dzieckiem i dzieciństwem (szczególnie wczesnym), jakie miały miejsce w Europie od oświecenia. Dzięki temu czytelnik uzyskuje wiedzę nie tylko z zakresu wiodącej problematyki, ale ponadto sytuuje ją w szerszym kontekście dokonujących się w przeszłości przemian gospodarczych, politycznych, społecznych, które na gruncie europejskim, ale i w Niemczech doprowadziły do utworzenia instytucji zajmujących się opieką i edukacją dzieci poza rodziną.

W opisywanym tu rozdziale pierwszym ukazana została w głównej mierze tradycja funkcjonowania instytucji opieki nad dzieckiem w wieku przedszkolnym na terenie Niemiec, począwszy od przełomu XVIII i XIX wieku po czasy współczesne. W tej historycznej części, w sposób syntetyczny i wyczerpujący, Autorki dokonały opisu i charakterystyki rozwoju instytucji opieki nad dziećmi w wieku przedszkolnym na przestrzeni XIX i XX stulecia. Zaprezentowane zostały one w porządku chronologicznym, począwszy od pierwszych ochronek, przez działalność Friedricha Fröbela, rozwijającego się ruchu freblowskiego, koncepcji przedszkoli w okresie II Rzeszy i Republiki Weimarskiej, w reżimie III Rzeszy, okresu powojennego, w którym – z racji funkcjonowania dwóch państw powstały dwa różne modele instytucji przedszkolnych, aż po zjednoczenie Niemiec i nowe, wspólnotowe rozwiązania w tym obszarze. Dokonując analiz w kontekście dzisiejszym, Autorki ukazały ewolucję edukacji przedszkolnej i drogę, jaką pokonano do osiągnięcia i wypracowania współczesnej, publicznej koncepcji instytucji przedszkolnych na terenie Niemiec. Czytelnik odnajdzie tutaj wartościowe informacje nie tylko o szerokich uwarunkowaniach powstania i losach poszczególnych typów instytucji na przestrzeni badanego okresu, ale zasięg i liczebność placówek oraz liczbę dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym, cele i zadania placówek przedszkolnych, wytyczne programowe, przykładowe programy nauczania i wychowania.

Zaprezentowane tu ustalenia badawcze zostały oparte na starannie dobranej, adekwatnej merytorycznie literaturze, co szczególnie warto podkreślić, w znacznej mierze niemieckojęzycznej. Jednak stwierdzenie Auterek, iż „analizy w tej części wyprowadzone są z materiałów źródłowych, z tekstów pedagogów, którzy rozwijali wyobrażenie przedszkolnych form instytucjonalnych już w XIX wieku” (s. 19) jest pewnym nadużyciem, gdyż w rzeczywistości w zdecydowanej większości dokonują One analiz opracowań o charakterze historiograficznym, a nie tylko samych źródeł historycznych.

W rozdziale drugim, zatytułowanym *Edukacja przedszkolna w zdecentralizowanym systemie oświatowym Niemiec* Autorki skupiają się na współczesnym funkcjonowaniu niemieckich przedszkoli. Ukazują szczegółowo zasady ich organizacji w poszczególnych landach – 16 krajach związkowych, z których każdy ma własną konstytucję i szeroko zakrojoną autonomię, także w zakresie prowadzonej polityki oświatowej – w tym edukacji i opieki nad dziećmi w wieku przedszkolnym. Na organizację edukacji przedszkolnej na terenie Niemiec ma wpływ wielkość landu, jego sytuacja demograficzna, ekonomiczna, społeczna. Rodzi to sze-

rołą różnorodność i odmiennność instytucjonalnych form opieki nad dziećmi do szóstego roku życia w poszczególnych krajach związkowych, z którą – co należy podkreślić – Autorki bardzo dobrze sobie poradziły. Rozpoznając i szczegółowo charakteryzując poszczególne zasady rozwoju i funkcjonowania rozwiązań w zakresie edukacji przedszkolnej w poszczególnych krajach związkowych, stworzyły obraz edukacji przedszkolnej w całych Niemczech, ukazując ją jako istotny i kompletny obszar polityki państwa, zgodnej z przyjętą tam współcześnie misją zorientowaną na edukację.

Dokonane przez Autorki w rozdziale drugim ustalenia pochodzą z rzetelnie i wnikliwie dokonanych analiz raportów opracowanych przez Fundację Bertelsmanna z ostatnich dwóch dekad, a także materiałów odpowiednich ministerstw w poszczególnych landach. Zgromadzone i usystematyzowane problemowo informacje dotyczące przemian w instytucjach edukacji i opieki nad dziećmi do szóstego roku życia w krajach związkowych Niemiec Autorki uporządkowały i zaprezentowały w formie zagadnień, sprowadzając je do trzech zasadniczych obszarów: dostępności miejsc w instytucjach wczesnej edukacji i opieki – ukazującą liczbę dzieci będących pod opieką państwowych i prywatnych placówek, z uwzględnieniem dzieci migrantów oraz wychowanków o specjalnych potrzebach edukacyjnych; finansowania i inwestycji w obszarze wczesnej edukacji i opieki; wspierania i zapewnienia jakości usług pracy placówek wczesnej edukacji i opieki (na podstawie ewaluacji instytucji przedszkolnych), z uwzględnieniem danych dotyczących personelu, warunków pracy pedagogicznej i realizowanych programów edukacyjnych. Scharakteryzowano tu także ramy prawne funkcjonowania instytucji opieki i wychowania dziecka, zarówno na poziomie kraju, jak i w poszczególnych landach, wskazując na zadania tego typu instytucji (zarówno publicznych – komunalnych, jak i prywatnych, wyznaniowych), organy prowadzące, ich formy i typy (żłobki, przedszkola, domy dziecięce, placówki opieki dziennej, przedszkola zakładowe czy firmowe, instytucję mamy lub taty dziennego, a także inicjatywy rodzicielskie), zasady ich funkcjonowania i finansowania.

Przyjęty przez Autorki jednakowy, problemowy układ charakterystyki instytucji opieki przedszkolnej w poszczególnych landach nie tylko porządkuje treści, ale pozwala na łatwe dokonywanie porównań poszczególnych krajów związkowych. Ponadto, część zaprezentowanych w rozdziale drugim ustaleń zamieszczono w tabelach czy na czytelnych wykresach, które znacznie ułatwiają czytelnikowi odszukanie, zrozumienie oraz interpretację interesujących go danych.

Trzeci rozdział *Walory zdecentralizowanego systemu edukacji, wychowania i opieki w Niemczech* – jak zauważają Autorki – „pogłębia ujęcie synchroniczne” (s. 19). Ostatnią część opracowania poświęciły instytucjonalnemu funkcjonowaniu edukacji i opieki przedszkolnej w Niemczech. Ukazały przyczyny zachodzących zmian w ostatnim dwudziestolecu w myśleniu o wczesnym etapie edukacji. Do najważniejszych czynników wpływających na rozwój systemu instytucji przedszkolnych zaliczyły zmiany społeczne i gospodarcze, m.in. spadek liczby urodzeń, imigrację oraz rosnące bezrobocie. Ponadto, Autorki słusznie wykazały momenty przełomowe w dyskusji oświatowo-politycznej nad wczesną edukacją, mianowicie: wyniki badań PISA (2000 r.) oraz rezolucję Konferencji Ministrów

ds. Młodzieży (2002 r.). Ustalenie ramowych celów edukacji przedszkolnej oraz ramowych planów kształcenia, w odwołaniu do niemieckich tradycji pedagogicznych (m.in. F.W. Fröbela, R. Steinera, R. Emilia), skutkowało opracowaniem przez wszystkie kraje związkowe planów kształcenia. Decentralizacja wpłynęła korzystnie na zróżnicowane opracowania i eksponowane treści merytorycznych w planach poszczególnych landów. Autorki, odwołując się do rzetelnie zinterpretowanych różnorodnych materiałów źródłowych, dokonały opisu poszczególnych elementów owych programów.

Ważną kwestią jest również analiza monachijskiego i berlińskiego modelu adaptacji dziecka, przy uściśleniu definicyjnym pojęcia adaptacji oraz określenia przebiegu gotowości do edukacji przedszkolnej. Pierwszy model opiera się na teorii przywiązania, opracowanej przez Johna Bowlby'ego. Autorki wnikliwie opisały elementy tegoż modelu, zwracając uwagę m.in. na czas trwania adaptacji, liczbę godzin spędzanych w placówce, budowanie więzi zaufania, etapy adaptacji. Model monachijski został osadzony na pedagogice Reggio Emilia, według którego dziecko współtworzy życie codzienne w przedszkolu. Składa się on z pięciu faz: przygotowawczej, zapoznania, bezpieczeństwa, zaufania oraz oceny i ewaluacji. Dokonana analiza w sposób syntetyczny daje Czytelnikowi obraz obydwu modeli adaptacji dziecka.

Kolejna część rozważań nad współczesnymi walorami zdecentralizowanej edukacji przedszkolnej w Niemczech została poświęcona wybranym koncepcjom pedagogicznym. Autorki, w odwołaniu do literatury przedmiotu i wybranych źródeł, w sposób spójny i logiczny scharakteryzowały różne pedagogiczne koncepcje wykorzystane w placówkach przedszkolnych, m.in.: przedszkole bazujące na podejściu sytuacyjnym, montessoriańskie, freblowskie, waldorfskie, przedszkole bazujące na pedagogice Reggio Emilia, przedszkole leśne, przedszkole bazujące na koncepcji pracy otwartej, przedszkole freinetowskie, przedszkole w podejściu systemowym, przedszkole Kneippa, przedszkole bazujące na koncepcji pedagogicznej Emmi Pikler.

Kwestią bezspornie związaną z edukacją przedszkolną jest postać nauczyciela. I właśnie kadrze pedagogicznej przedszkolnej Autorki poświęciły kolejną część swoich rozważań. Przedstawiły, w szerokim kontekście zmian społeczno-politycznych, przyczyny feminizacji tego zawodu, odwołując się do najnowszej literatury przedmiotu, wskazały na historyczne uwarunkowania zmian w koncepcji edukacji przedszkolnej, a także na legislacyjne podstawy zawodu oraz zróżnicowany charakter kształcenia zawodowego w poszczególnych krajach związkowych. Z tą problematyką bezpośrednio koresponduje kolejny podrozdział podejmujący kwestie zarządzania różnorodnością i polityką równości płci. Autorki, podobnie jak we wcześniejszych analizach, odwołały się do najnowszych danych, w tym przypadku dotyczących zatrudnienia mężczyzn w placówkach przedszkolnych oraz znaczenia i roli płci w przedszkolu.

Następnym istotnym problemem współczesnej edukacji przedszkolnej w Niemczech jest, jak trafnie zauważyły Autorki, wielokulturowość przedszkoli. „Integracja dzieci o odmiennych podstawach kulturowych stanowi jeden z głównych tematów aktualnej dyskusji oświatowo-politycznej Niemiec” (s. 347), u podłoża którego

znajduje się wiele różnorodnych zmian społeczno-politycznych. Rozwijanie kompetencji międzykulturowych stało się więc ważnym celem, realizowanym już od wczesnych etapów edukacji we współpracy z organami prowadzącymi, rodzicami itp. Autorki, na podstawie najnowszych danych, przedstawiły w odpowiedni sposób kwestię wielokulturowości na wczesnym etapie edukacji.

Ostatnie rozważania odnoszące się do walorów zdecentralizowanej edukacji przedszkolnej w Niemczech dotyczą priorytetu jakości. Autorki, mając świadomość, jak ważna merytorycznie jest trwająca debata oświatowo-polityczna, na zakończenie swoich rozważań omówiły wybrane programy realizowane w różnych krajach związkowych, mające na celu polepszenie jakości edukacji przedszkolnej, m.in. „Narodowa inicjatywa poprawy jakości w systemie opieki dziennej nad dzieckiem”, program „Sprach-Kitas”, program „KitaPlus”, projekt BiSS, program „Jakość w miejscu”, projekt po nazwę „Mężczyźni i kobiety w placówkach opieki i edukacji dla dzieci do szóstego roku życia”, projekt „Silne sieci wsparcia rodziców z rodzin uchodźczych”.

Podsumowując, należy stwierdzić, iż Inetta Nowosad i Katarzyna Tomasik -Abdelsamie w książce zatytułowanej *Przedszkola w Niemczech. Między siłą tradycji a wyzwaniem przyszłości* podjęły wiele istotnych kwestii związanych z edukacją przedszkolną w Niemczech, zaniebanym do niedawna obszarem oświatowym. Dokonały nie tylko rekonstrukcji systemowego funkcjonowania placówek, z odwołaniem do korzeni historycznych, ale także pokazały, co cenne z naszego rodzimego punktu widzenia, walory decentralizacji edukacji przedszkolnej. Tak szeroko przyjęta perspektywa badawcza konotuje zróżnicowane grono odbiorców: od nauczycieli przedszkoli, studentów, przez historyków i teoretyków wychowania, po polityków i działaczy oświatowych.

Niniejsza monografia stanowi niewątpliwie cenny materiał nie tylko dla historyków wychowania. Znana jest rodzima literatura poświęcona niemieckim pedagogom (m.in. F.W. Fröbel, R. Steiner)³, jednak z naszej perspektywy (obie autorki recenzji są historyczkami wychowania) książka Inetty Nowosad i Katarzyny Tomasik-Abdelsamie pt. *Przedszkola w Niemczech. Między siłą tradycji a wyzwaniem przyszłości* – co należy podkreślić – pokazuje zakorzenienie wspól-

³ Por. m.in.: K. Kuwicyńska, *Dziecinne ogrody, nowa metoda wychowania i nauczania Fryderyka Froebela*, Drezno 1864; W. Bobrowska-Nowak, *Historia wychowania przedszkolnego*, Warszawa 1978; B. Bilewicz-Kuźnia, *Dar zabawy. Metodyka i propozycje zajęć z dziećmi wg założeń pedagogicznych Froebela*, Lublin 2014; też, *Renesans poglądów pedagogicznych Friedricha Froebela w wychowaniu przedszkolnym XXI wieku – badania w działaniu*, w: *Dziecko i dzieciństwo. Wybrane konteksty badań*, M. Nawrot-Borowska, D. Zajac red., Bydgoszcz 2017; S. Kustos, *Dar kreatywności – wykorzystanie pedagogiki F. Froebela w edukacji małego dziecka*, „Prima Educatione” 2019; K. Małek, *Teatrzyki – wielka księga inspiracji. Propozycje animacji teatralnych i zabaw w oparciu o pedagogikę F. Froebela*, Lublin 2016; B. Bilewicz-Kuźnia, S. Kustos, K. Małek, *Program Wychowania Przedszkolnego Dar Zabawy*, Lublin 2017; B. Śliwierski, *Nowatorski powrót przedszkolnej freblówki*, „Bliżej Przedszkola” 2015, nr 9; M. Baranowska, P. Fiktus, *Rudolf Steiner o wolności człowieka*, „Kultura i Edukacja” 2017, nr 3; M. Głazewski, *Edukacja wieloraka w szkole Steinerowskiej*, „Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna” 2013, nr 2; F. Jaffke, *Zabawa i praca w przedszkolu waldorfskim*, Warszawa 1992; B. Kowalewska, *Mam czas dla dziecka. Pedagogika waldorfska dla najmłodszych. Propozycja alternatywnej kultury wychowania w domu, przedszkolu i żłobku*, Kraków 2011.

czesnych przemian zachodzących w Niemczech w tradycji kształtowania się wychowania przedszkolnego na tych terenach. Daje to obraz pewnych całościowych przemian i ich przyczyn oraz skutków dla edukacji przedszkolnej. Nowatorstwo i oryginalność monografii sprawia, że może stać się ona podstawą do dalszych badań komparatystycznych nad rozwojem edukacji przedszkolnej w Europie.

Katarzyna Kabacińska-Łuczak

ORCID 0000-0001-8098-3403

Monika Nawrot-Borowska

ORCID 0000-0003-1933-0563